

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
FACULTATEA DE LITERE

TEZĂ DE DOCTORAT

**ASPECTELE INTERMEDIARE ALE POEZIEI VIZUALE
(POEZIA CONCRETISTĂ, LETRISTĂ ȘI COLAJELE)**

REZUMAT

**CONDUCĂTOR ȘTIINȚIFIC:
Prof. univ. dr. PÉNTEK JÁNOS**

**CANDIDAT:
SÁNDOR KATALIN**

**CLUJ-NAPOCA
2010**

CUPRINS

I. INTRODUCERE

- I. 1. Obiectul și scopul lucrării
- I. 2. Structura lucrării

II. INTERMEDIALITATEA – ÎN OGLINDA TEORIILOR

- II. 1. Intermedialitate: o perspectivă de cercetare
- II. 2. Narrative despre relațiile dintre cuvânt și imagine
- II. 3. Relații intermediale într-un cadru taxonomic
 - II. 3. 1. Simultaneitate și schimb
 - II. 3. 2. Textul și vehiculul acestuia într-un model de textologie semiotică
 - II. 3. 3. Transgresie, participare sau combinație
 - II. 3. 4. Intermedialitatea ca un caz special al multimedialității
 - II. 3. 4. 1. Multimedialitate
 - II. 3. 4. 2. Intermedialitate (?)
 - II. 3. 4. 3. Monomedialitate(?)
- II. 4. Regândirea (poststructuralistă) a conceptului intermedialității
 - II. 4. 1. Antecedente teoretice
 - II. 4. 1. 1. Intertextualitatea la Kristeva
 - II. 4. 1. 2. Problemele poststructuraliste ale eterogenității textului și a imaginii
 - II. 4. 1. 3. “Pictorial turn”
 - II. 4. 2. Spre tensiunile diferențelor intermediale
 - II. 4. 2. 1. Eteromedialitate
 - II. 4. 2. 2. Deconstrucția intermedialității intergrative
 - II. 4. 2. 3. Intermedialitatea ca figura(ția) diferențelor mediale
 - II. 4. 2. 4. Intermedialitate: configurație și/sau disfigurație?
 - II. 4. 3. Lectura intermedială/intermedialului?

III. INTERMEDIALITATEA POEZIEI CONCRETISTE

- III. 1. Intermedialitate?
- III. 2. Poezia concretistă în contextul curentului
 - III. 2. 1. Poezia cuvintelor spațial(izat)e
 - III. 2. 2. Contradicții (?)
- III. 3. Text și imagine în poezia concretistă
 - III. 3. 1. Figurativitate și intermedialitate
 - III. 3. 2. Modelarea non-figurativă a scrisului
 - III. 3. 2. 1. Poezii concretiste ekphrastice
 - III. 3. 2. 2. Expunerea vederii și a lecturii
 - III. 3. 2. 3. Combinație, variație
- III. 4. Concluzii

IV. POEZII LETRISTE ȘI INTERMEDIALITATE

- IV. 1. Intermedialitate?
- IV. 2. Probleme terminologice
- IV. 3. Tipograme și letrism
 - IV. 3. 1. Contradicțiile ”purificării” poeziei

- IV. 4. "Locul" limbii
 - IV. 5. Poezii și hipergrafii letriste
 - IV. 6. Poezii letriste: între curente
 - IV. 7. Poezii letriste și imagini
 - IV. 8. Poezii letriste și tradiții pictoriale
 - IV. 9. Concluzii
 - V. TEXT ȘI IMAGINE ÎN TEXTURA COLAJELOR
 - V. 1. Concepte, definiții despre colaje
 - V. 1. 1. Colaj / montaj
 - V. 1. 2. Decontextualizare și recontextualizare
 - V. 1. 3. Poezia vizuală și colajele
 - V. 1. 4. Intermedialitate și interdisciplinaritate
 - V. 2. Retorica colajelor
 - V. 2. 1. "Ce e?"
 - V. 2. 2. Divergența dintre cuvânt și imagine
 - V. 3. Obiecte și colaje "ready-made"
 - V. 3. 1. Afișe ready-made
 - V. 3. 2. Cărți, texte, colaje
 - V. 3. 3. Colajul ca colecție
 - V. 4. Colajul ca regândirea tradiției
 - V. 4. 1. Colajul ca comentariu
 - V. 4. 2. Colajul ca palimpsestul culturii
 - V. 4. 2. 1. Texte în colaje
 - V. 5. Concluzii
 - VI. POEZIA VIZUALĂ ÎN MEDIUL DIGITAL
 - VI. 1. Între teorii
 - VI. 2. Locul poeziei vizuale (tipărite) în teoriile despre hipertext și textul digital
 - VI. 3. Texte mobile: iconicitate și animație
 - VI. 4. Animație și interface în textul digital
 - VI. 5. Poezia letristă în mediul digital
 - VI. 6. Corp și scris în mediul digital
 - VI. 7. Concluzii
 - VII. CONCLUZII, PERSPECTIVE
 - VII. 1. Rezumatul cercetării
 - VII. 2. Perspective
- BIBLIOGRAFIE
- SURSE
- ANEXE

CUVINTE CHEIE

intermedialitate, mediu, eterogenitatea mediului și a discursului, modele taxonomice ale intermedialității, concepții poststructuraliste ale intermedialității, poezie vizuală, poezie concretistă, poezie letristă, colaje, contextul și ”ideologia” curentelor artistice (concretism, letrism etc.), poezie digitală, performativitate

REZUMAT

Prezenta lucrare are ca scop problematizarea intermedialității poeziei vizuale, în special a poeziei concretiste, letriste și a colajelor.

După cum am subliniat și în studiile premergătoare ale disertației (Sándor 2002; 2006a; 2006b; 2006c; 2009), această problemă se poate aborda într-un mod productiv în cadrul teoretic al intermedialității, în care ”terenul” oarecum marginalizat, periferic al poeziei vizuale poate fi readus în vizorul cercetărilor. Actualitatea investigațiilor legate de intermedialitatea culturii și de problema mediului ca factor constitutiv în procesul de reprezentare, este semnalată de numeroase conferințe, volume, reviste și asociații științifice internaționale în cadrul cărora teoria și metodologia intermedialității devin par excellence interdisciplinare.

În prezenta lucrare vor fi discutate nu numai diferite teorii sau concepte ale intermedialității, ci mai ales aspectele intermediale ale poeziei vizuale, care – după cum reiese și din literatura de specialitate – nu este un termen ușor de definit.

Petőfi S. János – încercând să definească mai degrabă o figură specifică a poeziei vizuale, și anume poezia concretistă – susține că dacă definim un poem ”tradițional” ca un text în care apariția fizică nu este un element constitutiv primordial al sensului, atunci putem concepe poezia vizuală concretistă ca un text în care sensul este determinat în primul rând de elementele constitutive fizice, vizuale (Petőfi 1998. 98). Apariția fizică a textului ca element constitutiv este fără îndoială o concepție productivă, însă putem observa că nici în cazul poeziei ”tradiționale” nu lipsește vizualitatea ca element constitutiv al sensului, numai că aici nu are un rol primordial după argumentația lui Petőfi.

Astfel aspectul distinctiv dintre poezia vizuală și ”poezia tradițională” (cum o numește Petőfi) nu are un caracter strict exclusiv.

Deseori retorica poeziei vizuale este descrisă ca fiind intraductibilă în mediul vorbirii, al vocii. Această concepție subliniază diferențele dintre mediile limbii, dintre limba vorbită și scrisă. În opinia lui Kibédi Varga Áron interpretarea orală a poeziei vizuale este de fapt ”trădarea” acesteia; dacă luăm în considerare doar verbalitatea, o parte a semnificației, a sensului dispare (Kibédi Varga 1997. 306). Datorită acestei intraductibilități, în unele concepții fonocentrice (în care limba se leagă în primul rând de prezență, de vorbire și voce) poezia vizuală poate fi interpretată ca un discurs care privează limba de dimensiunea ei orală. În aceste concepții retorica vizuală a poeziei apare uneori ca secundară, deviantă sau decorativă, ori ca un fel de compensație pentru ”pierderile” cauzate de ”amuțirea” formei orale (Sz. Molnár 2004a. 52). Din asemenea perspective relația dintre limba vorbită și scrisă este deseori reprezentată ca ierarhică, în care caracterul iconic al scrisului poate fi ”doar” o compensație în comparație cu oralitatea primordială a limbii.

Deși Christian Moraru (referându-se la scrierile lui Charles Olson) nu discută relația *tropos-topos-typos* în poezia vizuală cu intenția de a ajunge la o definiție, totuși abordarea lui poate fi productivă într-un cadru mai larg. Moraru afirmă că în cazul poeziei vizuale în materia lingvistică se intersectează mai multe funcții: astfel cuvântul nu este numai *tropos*, adică o figură metaforică a limbii, ci în același timp și *topos* și *typos*, adică sensul textului este determinat și de locul (*topos*) și figura vizuală (*typos*) a cuvintelor în spațiu (Moraru 1998. 255). Aceste trei aspecte sunt productive tocmai pentru că nu fixează relațiile care se pot constitui între *tropos*, *topos* și *typos*, și în acest fel pot fi folosite pentru descrierea poeziilor iconice, figurative dar și non-figurative, precum și a diferitelor relații dintre text și imagine (relații metaforice, metalingvistice, autoreflexive, tautologice etc.). Este evident însă că și în cazul textelor care nu sunt considerate poezie sau proză vizuală, cuvântul scris se realizează având o poziție specifică în spațiu și o figură tipografică care poate avea o anumită semnificație.

Un alt criteriu pentru descrierea discursului eterogen al poeziei vizuale ar putea fi faptul că vizualitatea modelează interpretarea textului într-un mod (auto)reflexiv, medialitatea înscriindu-se transformativ în procesul de reprezentare. Faptul că de obicei

ne uităm *prin* scris și nu *la* scris înseamnă că percepem limba sau textul ca o reprezentare imaterială, transparentă din punct de vedere al medialității, ca și cum ar fi un limbaj conceptual fără corp. În cazul poeziei vizuale această transparență medială a scrisului se destramă, scrisul impunându-se ca imagine, ca text vizibil distribuit în spațiu. În acest sens în opinia lui Balázs Imre József poezia vizuală pune la îndoială linearitatea firească, evidentă a poeziei în general, deci poate fi considerată poezie despre poezie (Balázs 1997). Însă dacă se limitează doar la acest moment metapoetic, poezia vizuală nu va mai fi capabilă să problematizeze interpretarea însăși, rămânând doar un aspect general (și neutru).

Aspectele menționate mai sus pot fi folosite pentru descrierea discursului intermedial al poeziei vizuale, însă nu se dovedesc a fi criterii stricte pentru o definiție.

Dacă poezia vizuală cuprinde spațiul larg de la *carmen figuratum* și caligrame până la poezia concretistă, letristă sau chiar până la colaje, atunci pe lângă aspectul constitutiv (sau autoreflexiv) al medialității în procesul de reprezentare trebuie să luăm în calcul și unele convenții și contexte instituționale sau disciplinare de atribuire prin care o operă intermedială este oferită ca poezie vizuală. Astfel putem pune întrebarea: o imagine care nu mai cuprinde texte descifrabile (e. g. colaje, poeme letriste) în ce fel de condiții poate să ridice probleme legate de limbă, text și textualitate, sau în ce fel de cadru discursiv și instituțional poate fi considerată poezie vizuală.

Sz. Molnár Szilvia nu definește poezia vizuală din perspectiva poetică tradițională; în opinia ei poezia vizuală, poezia iconică nu este un gen (literar) cu criterii prestabilite, ci o formațiune, o ordine discursivă în care aceleași elemente verbale și vizuale se manifestă în figuri diferite în concordanță cu condițiile de comunicare specifice unei epoci (Sz. Molnár 2004a. 100). În această abordare Sz. Molnár nu reduce eterogenitatea diferitelor practici artistice la un sistem de criterii prestabilite, ci consideră tocmai această eterogenitate un fel de punct de plecare dinspre care definiția poeziei vizuale apare ca problemă și nu ca soluție.

În prezenta lucrare problematizez intermedialitatea poeziei vizuale în contexte istorice și ideologice specifice. Discut poezia concretistă și letristă în contextul curenților și al programelor poetice. Abordez de asemenea modul în care colajele – pe care le-am lega mai degrabă de artele plastice – devin o figură și o strategie a poeziei vizuale.

Deoarece discut poezia vizuală din perspectiva intermedialității, cercetarea având un caracter mai mult teoretic, decât istoric, scopul meu primar nu este clarificarea întrebărilor legate de contextele istoriei literaturii, de problemele canonizării, de locul și semnificația anumitor curente. Totuși problema contextelor istorice nu poate fi neglijată, deoarece recepția poeziei vizuale este inseparabilă de autodefinirea și de programele curentelor respective (concretism, letrism etc.).

Aceste contexte – care de cele mai multe ori pot fi situate în paradigma neoavangardismului – trebuie reflectate tocmai pentru că anumite discursuri teoretice stabilesc o legătură prea directă între autodefinirea, manifestele și programele curentelor și operele propriu-zise (care apar în acest fel ca realizările estetice ale programelor). Este evident că retorica poeziei vizuale poate fi în corelație cu ideologia și cu programele curentelor, dar nu ca simpla traducere a acestora în sfera practicii artistice. În consecință voi trata curentele artistice într-o abordare critică tocmai din motivul că sunt construcții ideologice cu propriile lor contradicții, dezvăluind adeseori discrepanțe între obiectivele declarate și rezultatele concrete.

În același timp din perspectiva contextelor istorice putem trata aspectul autoreferențial și metapoetic al poeziei vizuale într-un mod mai nuanțat. Astfel în anii '50, '60 în poezia concretistă germană decontextualizarea cuvintelor și discursul autoreflexiv, "purificat" de orice fel de referențialitate este explicat în anumite abordări ca o reacție (implicită) împotriva discursului ideologic, propagandist al celui de-al Treilea Reich. Pe de altă parte decontextualizarea cuvintelor se leagă și de concepția structuralistă a limbii ca *langue*, ca un sistem abstract extras din contextele comunicării. De asemenea proiectul letrist de a "atomiza", de a descompune limba până la nivelul sunetelor fără sens poate fi legat de criza de reprezentare și exprimare sau de experiența inexprimabilului după cel de-al doilea război mondial. Iar în țările socialiste în care folosirea (ideologică) a limbii în diferite sfere ale culturii era reglementată de politica socialistă, anumite discursuri neoavangardiste (e.g. opera autorilor maghiari Erdély Miklós, Hajas Tibor, Szentjóby Tamás, Tóth Gábor, Galántai György stb.) și chiar poezia vizuală autoreferențială s-au dovedit a fi în afara opoziției predictibile dintre discursul oficial și cele neoficiale, fiind greu de definit din punct de vedere ideologic. Această

neintegrabilitate ideologică putea să însemne o posibilitate de a evita structurile culturale aprobate politic și ideologic ale epocii.

Deși tratez probleme legate de contexte istorice (concretism, letrism etc.), scopul meu nu este să definesc clar locul sau apartenența unor autori în relație cu diferite curente sau paradigme. Mulți dintre autorii la care mă refer (e.g. Steve McCaffery, Henri Chopin, Szombathy Bálint, Géczi János, Zalán Tibor etc.) nu pot fi integrați într-un singur curent. Reevaluarea neoavantgardismului în istoria literaturii maghiare este de exemplu un proces deosebit de complex tocmai pentru că din opera unor autori numai anumite părți pot fi considerate neoavantgardiste (Deréky 2004. 19). Pe de altă parte, însăși semnificația neoavantgardismului în istoria literaturii și artei din Europa Centrală și de Est este în curs de reinterpretare.

Înainte de a discuta intermedialitatea poeziei vizuale tratez problemele teoretice legate de conceptul intermedialității. Astfel în al doilea capitol (INTERMEDIALITATE – ÎN OGLINDA TEORIILOR) examinez diferite teorii, concepții și tipologii, precum și antecedentele teoretice ale intermedialității. Problema relațiilor interartistice se dovedește a fi de aceeași vârstă cu artele și istoria artelor; anumite figuri cum ar fi *ut pictura poesis* din antichitate și clasicism (afirmând asemănarea artelor) sau *paragone* din epoca renașterii (expunând rivalizarea artelor) se reîntorc continuu și se actualizează în contexte teoretice diferite.

În cercetările recente observăm creșterea interesului față de intermedialitatea fenomenelor culturale, iar studierea relațiilor dintre medii nu se mai limitează doar la paradigma textologică și semiotică în care acestea erau concepute ca relații intertextuale, iar mediile, inclusiv imaginile erau teoretizate ca texte. Studiile intermedialității se extind astfel spre discipline cum ar fi studiile media, teoria comunicării, iconologia, istoria artei, filozofia artei și a limbii, antropologia culturală etc.

În acest capitol fac referiri la anumite încercări de a defini și categoriza textele (și operele de artă) intermediale, aceste încercări bazându-se pe o concepție poetică-semiotică și taxonomică a intermedialității. În aceste abordări intermedialitatea și eterogenitatea mediilor sunt descrise în categorii separabile ca relații de schimb, combinație, substituie, transpunere între diferite medii (Kibédi Varga, Plett, Wolf, Rajewsky stb.). Din punct de vedere metodologic abordarea taxonomică a

intermedialității poate fi productivă dacă rămâne un sistem descriptiv și deschis și nu devine o practică normativă sau un scop în sine.

Recunoscând ”virtuțile” metodologice ale acestor tipologii și categorii, consider că acele concepții și teorii sunt cu adevărat productive care nu renunță la eterogenitatea și diferențele intermediale ale fenomenelor studiate de dragul unor categorii bine definite. Asemenea încercări (de exemplu în scrierile lui Joachim Paech, Myokku Kim, Henk Oosterling etc.) ne arată câteva posibilități de a observa fenomenele eterogene ale culturii și de a trata intermedialitatea ca o modalitate de reflexie a medialității culturii și a aspectului cultural al medialității. În aceste abordări care depășesc concepțiile formaliste și taxonomice, fenomenele culturale intermediale nu mai sunt concepute ca produse și categorii statice, ci sunt re-plasate în procesul receptării. Joachim Paech, Henk Oosterling, Myokku Kim, Jørgen Bruhn de exemplu – în cazul oricărei reprezentări – iau în considerare interdependența dintre material și conceptual, dintre dimensiunile semantice, discursive dar și non-discursive, corporale ale produselor culturale, eterogenitatea ireductibilă a intermedialității sau aspectul ideologic al discursurilor despre cuvânt și imagine. Intermedialitatea nu este percepută ca o totalitate sau o simplă combinație a mai multor medii, ci ca un câmp tensionat al diferențelor mediale, ca reînscrisura reflexivă și transformativă a medialității în texte și reprezentări a căror apariție o condiționează.

În lucrare tratez trei figuri specifice ale poeziei vizuale (poezia concretistă, letristă și colajele) în trei capitole diferite, datorită nu numai faptului că aceste figuri se leagă de contexte și ”ideologii” diferite, ci și faptului că realizează relațiile dintre cuvânt și imagine în moduri diferite. În poezia concretistă scrisul este nu numai un text descifrabil, ci și o imagine vizibilă, un text non-linear distribuit în spațiul tipografic. În cazul poeziei letriste scrisul descompus în litere se manifestă mai ales ca imagine, iar în colaje textul este fragmentul unui context anterior – de multe ori situându-se între descifrabil și indescifrabil. (Însă aceste relații diferite se pot combina chiar în același text intermedial.) Această delimitare metodologică conturează următoarele capitole: INTERMEDIALITATEA POEZIEI CONCRETISTE, POEZIA LETRISTĂ ȘI INTERMEDIALITATEA ȘI TEXT ȘI IMAGINE ÎN TEXTURA COLAJELOR.

Concluzii

Prezenta abordare a arătat că lectura poeziei vizuale poate să devină o practică autoreflexivă și critică fiindcă aceste texte intermediale oarecum ”străine”, marginalizate din perspectiva canoanelor literare provoacă la regândirea premiselor și a strategiilor de interpretare. În același timp, putem reflecta și felul în care unele genuri mai periferice dezvăluie diferențele și eterogenitatea internă a unor medii concepute ca fiind monomediale sau omogene (cum ar fi limba sau imaginea).

Poezia concretistă (de exemplu scrierile lui Gomringer, Heisenbüttel, de Campos, Kolár etc.) în contextul curentului poate fi concepută ca o încercare de a extinde limitele limbii în care – prin distribuirea non-lineară a scrisului în spațiu – sunt dezvăluite condițiile mediale, verbale și non-verbale ale lecturii. În concepția concretismului limba nu apare ca un fel de conceptualitate pură, ci ca o limbă întrupată, iar lectura nu este o practică omogenă din punct de vedere medial, ci este modelată de alinearitatea textului, de spațiile goale, non-semantice dintre cuvinte și de întreruperile, de ”tăcerile” scrisului.

Poezia concretistă care nu renunță la reprezentarea figurativă expune în relațiile dintre cuvânt și imagine un decalaj de la denumire și convergență spre divergență, spre destrămarea corespondenței dintre verbal și vizual, aceasta legându-se de experiența modernistă a pierderii sistemului comun de referință dintre cuvinte și lucruri. În poezia concretistă non-figurativă prin modelarea spațiului tipografic, prin dispersarea non-lineară a scrisului și prin variația și combinația elementelor lingvistice se evidențiază nu atât referențialitatea, cât mai ales materialitatea limbii.

În poezia letristă și în tipograme (e. g. în lucrările lui Isou, Broutin, Szombathy, Géczy, Tandori, L. Simon etc.) folosirea non-semantică a scrisului ca materie vizuală extrage aparent și ultima rămășiță a verbalității din procesul de interpretare, schimbând parcă problema eterogenității mediale cu cea a monomedialității. Deși poeziile letriste minimalizează elementul lingvistic și evidențiază materialitatea limbii, ele nu exclud complet dimensiunea verbală: deși scrisul devine pe deplin imagine, această imagine expune totdeauna scrisul, procesul de reprezentare verbală. Hipergrafia ca o modalitate de scris propusă de letriști combină diferite sisteme de reprezentare verbale și non-verbale și astfel evocă memoria culturală și iconografică a scrisului: de la pictograme și

semne iconice până la alfabetul latin, de la desen până la caligrafie. Un alt argument în favoarea intermedialității poate fi faptul că poezia letristă este ”pregătită”, anunțată, justificată și făcută accesibilă prin manifeste poetice și discursuri teoretice care devin într-un fel adverate ”pre-texte” pentru poezii. (W. J. Thomas Mitchell vorbește în cazul picturii abstracte despre un fenomen similar al interdependenței dintre teorie și pictură – numit de el *ut pictura theoria*.)

În colajele poeziei vizuale (e. g. lucrările lui McCaffery, Géczi, Zalán, Szombathy etc.) scrisul (indescifrabil) funcționează deseori numai ca imagine, însă aici textul și imaginea apar ca fragmente ale unor contexte mai ample: de la literatură și pictură până la știință și mass-media, de la operele cultice până la obiectele anonime ale culturii. În colaje folosirea și interpretarea cuvintelor sau imaginilor devine în mod accentuat o practică contextuală, mai precis o confruntare a diferitelor contexte. Astfel în colaje putem observa ”erupția” imaginilor în sfera verbalității (și vice versa), ceea ce marchează a diferență importantă între concepția limbii în colaje și ideologia concretistă despre o limbă decontextualizată și ”purificată” de referențialitate. Această ”impuritate” și eterogenitate medială a colajelor poate să dezvăluie ”ideologia” și aspectul problematic, contradictoriu al unor tendințe moderniste de a purifica mediul limbii sau al picturii pentru a ajunge la esența acestora. Colajele ne arată printre altele că limba decontextualizată este de fapt o abstracție (ideologică) a unor teorii sau curente.

Abordarea intermedialității poeziei vizuale ne-a dezvăluit și faptul că relația dintre cuvânt și imagine nu este relevantă doar din perspectiva medialității. Mai precis: nici problema medialității nu se limitează doar la aspectul material și tehnic, ci include și practicile simbolice, contextele instituționale și ideologice ale mediului. Astfel colajul nu numai combină texte și imagini, ci expune o atitudine reflexivă (sau chiar critică) față de tradiție și de diferitele contexte ale culturii, și confruntând discursurile canonice și periferice, artistice și non-artistice, provoacă la regândirea acestora. În poeziile concretiste nu numai relația dintre cuvânt și aspectul său material este relevantă, ci însăși condițiile mediale și discursive ale lecturii, ale percepției verbale și vizuale.

Figurile poeziei vizuale discutate mai sus pot deveni antecedentele unor practici intermediale în mediul digital. În penultimul capitol (POEZIA VIZUALĂ ÎN MEDIUL DIGITAL) discut felul în care textul digital care devine flexibil, plastic și într-un fel

instabil, oferă posibilitatea (interface-ului) pentru cititori de a modela, de a re-crea scrisul sau imaginea. În unele texte aspectul iconic-caligramatic al scrisului care se bazează pe o corespondență statică, compozițională poate fi completată de o corespondență între diferite procese temporale sau performative. Unele texte și instalații multimediale care implică și corpul omenesc în procesul de recepție, expun actul lecturii și al comunicării ca pe un proces în care se confruntă nu numai concepte, discursuri și ideologii, ci și diferite medii, practici non-discursive, corpuri etc.

Cu toate că din anumite perspective poezia vizuală este considerată un corpus autoreferențial și metapoetic ”slab” din punctul de vedere al criticii culturale, eu totuși aș sublinia potențialul critic în reflexia despre mediu și relațiile intermediale. Construcțiile ideologice pot fi puse la îndoială tocmai prin demascarea lor ca construcții, prin expunerea condițiilor lor instituționale, discursive și mediale. Cum afirmă și Hans Belting, cu cât observăm mediul mai mult, cu atât devine mai incapabil să-și ascundă propriile strategii. Cu cât observăm mai puțin mediul vizual, cu atât suntem mai atenți la imagine, de parcă imaginile ar putea exista independent” (Belting 2008).

Prezenta cercetare ar putea fi extinsă în mai multe direcții. O direcție productivă ar fi o orientare mai accentuată de la poetica relațiilor dintre cuvânt și imagine spre ”politica” acestora, spre dimensiunile lor ideologice. În cazul poeziei vizuale am discutat această dimensiune cu referire la concepția limbii și a imaginii, a lecturii și a vederii în curentele amintite, expunând de asemenea contradicțiile autocaracterizărilor și a programelor acestora. Problema intermedialității ar putea cuprinde și aspectele socio-culturale și istorice ale folosirii mediilor, precum și modul în care relațiile dintre cuvânt și imagine devin ierarhice, tensionate în anumite contexte istorice. O altă direcție productivă ar fi examinarea practicilor intermediale în mediul digital și modul în care în acest mediu ”mai nou” – capabil de simularea unor experiențe mediale foarte diferite – sunt citate, reciclate și regândite convențiile unor medii ”mai vechi”, precum și unele figuri ale poeziei vizuale. Într-o astfel de abordare am putea examina nu numai aspectele tehnice, materiale ale mediilor, ci și practicile prin care se manifestă construcția identităților și a comunităților virtuale, aspectul interactiv al textului și al imaginii, folosirea corpului sau experiența întrupării fictive undeva la granița dintre real și virtual.

Bibliografie selectivă

Aarseth, J. Espen

2004. Nem-linearitás és irodalomelmélet. *Helikon*, 3. sz. 313–348.

Aragon, Louis

é. n. *A kollázs*. Corvina Kiadó, Budapest.

Balázs Imre József

1997. Kétnyelvűség vagy kevertnyelvűség? Szempontok a képvers esztétikájának kidolgozásához. *Korunk*, 12. sz. 11–25.

2006. *Az avantgárd az erdélyi magyar irodalomban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Barthes, Roland

1990. A kép retorikája. *Filmkultúra*, 5. sz. 64–72.

1996. *A szöveg öröme*. Osiris Kiadó, Budapest.

2000. *Világoskamra. Jegyzetek a fotográfiáról*. Európa Kiadó, Budapest.

Baudrillard, Jean

1997. The System of Collecting. In Elsner, John – Cardinal, Roger (eds.): *The Cultures of Collecting*. Reaktion Books, London. 7–24.

Bednancs Gábor – Bengi László

2002. In rebus mediorum. Amikor az írástudó McLuhant olvas. *Prae*, 1–2. sz.

<http://magyar-irodalom.elte.hu/prae/pr/200206/11.html> (2010. május 21.)

Beke László

1997. Montázs. In uő: *Médium/elmélet*. Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám – Intermedia, Budapest. 37–44.

Belting, Hans

2003. *Képanthropológia. Képtudományi vázlatok*. Kijárat Kiadó. Budapest.

2008. Kép, médium, test: az ikonológia új megközelítésben. *Apertúra*, ősz, IV. évf. 1. sz. <http://apertura.hu/2008/osz/belting> (2010. május 22.).

Benjamin, Walter

1969. A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában. In uó: *Kommentár és prófécia*. Gondolat Kiadó, Budapest. 301–334.
- Bense, Max
1981. Szövegesztétika. In Krén Katalin – Marx József (szerk.): *A neoavantgarde*. Gondolat Kiadó, Budapest. 367–372.
- Bentivoglio, Mirella
- 1995 Megjegyzések a konkrét költészethez. In Martos Gábor (szerk.): *Kép(es) költészet*. Patriot Kiadó, Sopron. 19–22.
- Blonsky, Marshall
1985. Introduction. The Agony of Semiotics: Reassessing the Discipline. In Blonsky, Marshall (ed.): *On Signs*. The John Hopkins University Press, Baltimore, Maryland. XIII–LI.
- Boehm, Gottfried
1995. Az első pillantás. Műalkotás – esztétika – filozófia. *Athenaeum*, III./1. sz. 52–64.
- Bohn, Willard
2001. *Modern Visual Poetry*. University of Delaware Press. Newark – London.
- Bolter, J. David – Grusin, Richard
1999. *Remediation. Understanding New Media*. The MIT Press, Cambridge – Massachusetts London.
- Bruhn, Jørgen
2010. Heteromediality. In Elleström, Lars (ed.): *Media Borders, Multimodality and Intermediality*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire. 225–236.
- Butler, Christopher
1980. *After the Wake. An Essay on the Contemporary Avant-garde*. Clarendon Press, Oxford.
- Bürger, Peter
1997. Az avantgárd műalkotás. *Szép literatúrai ajándék*, 3–4. sz. 5–29.
- Cardinal, Roger

1997. Collecting and Collage-Making. The Case of Kurt Schwitters. In Elsner, John – Cardinal, Roger (eds.): *The Cultures of Collecting*. Reaktion Books, London. 68–96.
- Castellin, Philippe
2003. A szabályok lírájától a költészet kiterjesztéséig. *Helikon*, 4. sz. 389–411.
- Curtay, Jean Paul
- 1983a. Super-Writing America 1983 – America 1683. *Visible Language*, vol. XVII. no. 3. 26–47.
- Dánél Mónika
2002. A közöttség alakzatai. Magyar neoavantgárd szövegek poétikájáról. Kísérlet egy kategória bevezetésére. In Bengi László – Sz. Molnár Szilvia (szerk.): *Kánon és olvasás. Kultúra és közvetítés*. II. köt. Fiatal Írók Szövetsége, Budapest. 73–115.
- Dencker, Klaus Peter
1995. Vizuális költészet – mi az? In Martos Gábor (szerk.): *Kép(es) költészet*. Patriot Kiadó, Sopron. 25–29.
- Deréky Pál
2001. A történeti magyar avantgárd irodalom (1915–1930) és az ún. magyar neoavantgárd irodalom (1960–1975) kutatásának újabb fejleményei. *Lk.k.t.* 6. sz. 9–13.
- Derrida, Jaques
1998. A kettős ülés. In uő: *A disszemináció*. Jelenkor Kiadó, Pécs. 171–273.
- Drucker, Joanna
2003. Experimentális, vizuális és konkrét költészet. Történeti kontextus és alapfogalmak. *Helikon*, 4. sz. 366–388.
- Elleström, Lars
2010. The Modalities of Media: A Model for Understanding Intermedial Relations. In Elleström, Lars (ed.): *Media Borders, Multimodality and Intermediality*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire. 11–48.
- Ernst, Ulrich
2003. Konkrét költészet. *Helikon*, 4. sz. 340–365.

Fischer-Lichte, Erika

1990. Azonosság és különbözőség között. – A posztmodern montázs Heiner Müllernél. *Literatura*, 2. sz. 158–169.

Foster, Stephen C.

1983. Letterism: A Point of Views. *Visible Language*, vol. XVII. no. 3.7–12.

Foucault, Michel

1993. Ez nem pipa. *Athenaeum*, I/4. sz. 141–166.

1999. Eltérő terek. In uő: *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen. 147–155.

Gomringer, Eugen

1998–1999. A verstől a konstellációig. Egy új költészet célja és formája. *Magyar Műhely*, 108–109. sz. 43–47.

2005. Definitionen zur visuellen poesie. In Gomringer, Eugen (hrsg.): *Konkrete Poesie*. Philipp Reclam jun. Stuttgart. 165–166.

Heisenbüttel, Helmut

1998–1999. Konkrét költészet. *Magyar Műhely*, 108–109. sz. 40–42.

Higgins, Dick

2001. [1965; 1981] Intermedia. *Leonardo*, Vol. 34, No. 1. 49–54.

Horányi Özséb

1977. Montázs. In uő (szerk.): *Montázs*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. 95–131.

Imdahl, Max

1993. Gondolatok a kép identitásáról. *Athenaeum*, I/4. sz. 112–140.

1997. Ikonika. In: Bacsó Béla (szerk.): *Kép – fenomén – valóság*. Kijárat, Budapest. 254–273.

Isou, Isidore

1983. Manifesto of Letterist Poetry. *Visible Language*, vol. XVII. no. 3. 70–75.

Kappanyos András

2003. Irodalom a digitális közegben. *Literatura*, 29. évf. 1. sz. 59–79.

2008. Bővített retorika. In uő: *Tánc az élen. Ötletek az avantgádról*. Balassi Kiadó, Budapest. 37–59.

Kékesi Zoltán

2003. *Médiумok keveredése. Nagy Pál műveiről* (Aktuális avantgárd 4.), Ráció Kiadó, Budapest.
2008. *Képszövegek. Irodalom, kép és technikai médiumok a klasszikus avantgárdban*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- Kibédi Varga Áron
1998. *Szavak, világok*. Jelenkor Kiadó, Pécs.
2000. Ami a szó és kép között van. A határ pragmatikája. *Korunk*, 7. sz. 71–78.
- Kim, Myooku
2002. *Mediale Konfigurationen. Ein Beitrag zur Theorie der Intermedialität*. Dissertation. Universität Konstanz. <http://kops.ub.uni-konstanz.de/volltexte/2003/957/> (2010. május 22.)
- Kittler, Friedrich A.
1995. *Aufschreibesysteme 1800–1900*. Wilhelm Fink Verlag, München.
- Kristeva, Julia
- 1996 [1968]. A szövegstrukturálás problémája. *Helikon*, 1–2. sz. 14–22.
1985. The Speaking Subject. In: Blonsky, Marshall (ed.): *On Signs*. The John Hopkins University Press, Baltimore, Maryland. 210–220.
- Kulcsár Szabó Ernő
1987. Antimetáforizmus és szinkronszerűség. A líra mint esztétikai hatásforma a konkrét költészetben. In uő: *Műalkotás – szöveg – hatás*. Magvető Kiadó, Budapest. 354–381.
- Kulcsár-Szabó Zoltán
2005. *Hermeneutikai szakadékok*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Leonardo da Vinci
1999. Tudomány és művészet. In Orbán Gyöngyi (szerk.): *Esztétikai olvasókönyv. A szép aktualitása kérdéséhez*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár. 98–105.
- Lessing, Gotthold Ephraim
- 1999 [1766]: Laokoón (részletek). In Orbán Gyöngyi (szerk.): *Esztétikai olvasókönyv. A szép aktualizása kérdéséhez*. Polis Könyvkiadó, Kolozsvár. 157–184.
- Longree, Georges H. F.

1976. The Rhetoric of a Picture-Poem. *PTL*, no. 1. 63–84.
- Lyotard, Jean-François
2002. Mi a posztmodern? In Bókay Antal—Vilcsek Béla (szerk.): *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Osiris Kiadó, Budapest. 13–17.
- McLuhan, Marshall
1964. *Understanding Media: The Extensions of Man*. New American Library – Times Mirror, New York.
- Mitchell, W. J. Thomas
1986. *Iconology. Image, Text, Ideology*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
1994. *Picture Theory. Essays on Verbal and Visual Representation*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
2005. Addressing Media. In id. *What Do Pictures Want? The Lives and Loves of Images*. The University of Chicago Press, Chicago–London. 201–221.
- Sz. Molnár Szilvia
1998. A képiség és látvány szerveződésének feltételei a képversekben. In uő: *Kép(zet)eink*, Vár Ucca Tizenhét Könyvek, Veszprém. 35–77.
2001. A képvers-értés története a magyar irodalomtörténet-írásban. Lk.k.t. 6. sz. 71–79.
- 2004a. *Narancsgép. Géczy János (vizuális) költészete és az avantgárd hagyomány*. Ráció Kiadó, Budapest.
- 2004b. A képvers-értés története: a neoavantgárd. *Iskolakultúra*, 4. sz. 61–70.
- Müller, Jürgen E.
1998. Intermedialität als poetologisches und medienteoretisches Konzept. Einige Reflexionen zu dessen Geschichte. In Helbig, Jörg (hrsg.): *Intermedialität. Theorie und Praxis eines interdisziplinären Forschungsgebiets*. Erich Schmidt Verlag, Berlin. 31–40.
2010. Intermediality Revisited: Some Reflections about Basic Principles of this *Axe de pertinence*. In Elleström, Lars (ed.): *Media Borders, Multimodality and Intermediality*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire. 237–252.
- Müllner András

2007. A hipertext elmélete mint az interaktivitás technológiai ideológiája.” In uő: *A császár új ruhája. Esszék a könyv és a hipertext kapcsolatáról, valamint más médiumokról*. Jászöveg Könyvek, Budapest. 87–117.

Moraru, Christian

1998. „Topos/typos/tropos”: visual strategies and the mapping of space in Charles Olson’s poetry. *Word & Image*, no. 3. 253–266.

H. Nagy Péter

1997. Kalligráfia és szignifikáció. Fenyvesi Ottó, Géczy János és Zalán Tibor képverseiről. In uő: *Kalligráfia és szignifikáció*. Vár Ucca Tizenhét Könyvek, Veszprém. (19), 7–13.

2003. *Orpheusz feldarabolva. Zalán Tibor költészete és az avantgárd hagyomány*. Ráció Kiadó, Budapest.

2008. *A betűcivilizáció szétrobbantása. Szombathy Bálint szupergutenbergi univerzuma*. Ráció Kiadó, Budapest.

Olivi, Terry – Petőfi S. János

1998. A nyelv materialitásáról. A vizuális költészet mint első lépés a multimedialitás felé. In: Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan* 11. JGYF Kiadó, Szeged. 97–107.

Ong, Walter J.

2002. *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. Routledge, London and New York.

Oosterling, Henk

2003. Sens(a)ble Intermediality and Interesse. Toward an Ontology of the In-Between. *Intermedialités*, 1. Printemps, 29–46.

Peach, Joachim

1998. Intermedialität. Mediales Differenzial und transformative Figurationen. In: Helbig, Jörg (hrsg.): *Intermedialität. Theorie und Praxis eines interdisziplinären Forschungsgebiets*. Erich Schmidt Verlag, Berlin. 14–30.

2000. *Artwork – Text – Medium. Steps en route to Intermediality*.

<http://www.unikonstanz.de/FuF/Philo/LitWiss/Me-dienWiss/Texte/interm.html>.

(2010. május 05.)

Perloff, Marjorie

1991. *Radical Artifice. Writing Poetry in the Age of the Media*. University of Chicago Press, Chicago.

2002. Ataraxia in Vortex State. In id.: *21st Century Modernism. The "New Poetics"*. Blackwell Publishers. 190–200.

Pethő Ágnes

2003. *Múzsák tükre. Az intermedialitás és az önreflexió poétikája a filmben*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

2010. Intermediality in Film: A Historiography of Methodologies. *Acta Univ. Sapientiae. Film and Media Studies*, nr. 2. 39–72.

Petőfi S. János

1996. Szemiotikai textológia – Didaktika. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. 9., JGYF Kiadó, Szeged. 7–21.

2001. A verbális és képi összetevőből felépített kommunikátumok tipológiájához. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. 14. JGYF Kiadó, Szeged. 61–65.

2004. *A szöveg mint komplex jel*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Rajewsky, Irina O.

2005. Intermediality, Intertextuality, and Remediation. A Literary Perspective on Intermediality. *Intermedialitás*, no. 6. 43–65.

2010. Border Talks: The Problematic Status of Media Borders in the Current Debate about Intermediality. In Elleström, Lars (ed.): *Media Borders, Multimodality and Intermediality*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, Hampshire. 51–68.

Rübberdt, Irene

2001. A szöveg félrelépései. A versek multi- és intermedialitásáról. In H. Nagy Péter (szerk.): *Szöveg – tér – kép. Írások Géczy János műveiről*. Orpheusz Kiadó, Budapest. 44–58.

Sándor Katalin

2002. Hová olvasni Géczy János képszovegeit? In Pethő Ágnes (szerk.): *Képtávitelk. Tanulmányok az intermedialitás tárgyköréből*. Scientia Kiadó, Kolozsvár. 203–259.
- 2006a. Közelítések a médiumköziség kérdéseihöz. I. *Iskolakultúra*, 1. sz. 17–36.
- 2006b. Közelítések a médiumköziség kérdéseihöz II. *Iskolakultúra*, 2. sz. 65–74.
- 2006c. Közelítések a képversek médiumköziségéhez. In Klaudy Kinga – Dobos Csilla (szerk.): *A világ nyelvei és a nyelvek világa*. A XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. II. köt., MANYE – Miskolci Egyetem, Pécs – Miskolc. 217–221.
2009. Médiumköziség a digitális közegben. In Nádor Orsolya (szerk.): *A magyar mint európai és világnyelv.*, II. köt. MANYE – Balassi Intézet, Budapest.
- Sauerländer, Willibald
2006. Iconic turn? – Egy szó az ikonoklasmusért. In Nagy Edina (szerk.): *A kép a médiaművészet korában*. L’Harmattan, Budapest. 123–145.
- Schenk, Klaus
2003. Metafora és anyag: a konkrét költészet (részletek). *Helikon*, 4. sz. 316–339.
- Schröter, Jens
2008. Das ur-intermediale Netzwerk und die (Neu-)Erfindung des Mediums im (digitalen) Modernismus. In Paech, Joachim – Schröter, Jens (hrsg.): *Intermedialität analog/digital. Theorien, Methoden, Analysen*. Wilhelm Fink Verlag, München. 579–601.
- Seaman, David
- 1983 Letterism – A Stream That Runs Its Own Course. *Visible Language*, vol. XVII. no. 3. 18–25.
- Spielmann, Yvonne
2001. Intermedia in Electronic Images. *Leonardo*, vol. 34., no. 1., 55–61.
- Steiner, Wendy
1982. *The Colors of Rhetoric. Problems in the Relation between Modern Literature and Painting*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- Szkárosi Endre

2006. A nyelvi jel mint kép a konkrét költészetben. In uő: *Mi az, hogy avantgárd. Írások az avantgárd hagyománytörténetéből.* Magyar Műhely Kiadó, Budapest. 96–106.

Szőnyi György Endre

2004. *Pictura & Scriptura. Hagyományalapú kulturális reprezentációk huszadik századi elméletei.* JATE Press, Szeged.

Wolf, Werner

2002. Intermediality Revisited. Reflections on Word and Music Relations in the Context of a General Typology of Intermediality. www.ingentaconnect.com/content/rodopi/wms/2002/00000004/00000001/art0003 (2006. január 5.)

Wunenburger, Jean-Jaques

2004. *Filozofia imaginilor.* F. 1., Polirom.